

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ , ΣΠΥΡΟΣ ΜΑΡΚΕΤΟΣ

Από το Σπουδαστήριο Ιστορίας της Ιατρικής του Πανεπιστημίου Αθηνών

ΙΑΤΡΙΚΕΣ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ

ΣΤΟΝ

“ΕΡΜΗ ΤΟ ΛΟΓΙΟ”

(1811-1821)

Ανάπτυξη από τον τόμο των Πρακτικών
“Ιατρικά Παλαιότερα Περίοδου 1525 - 1900”

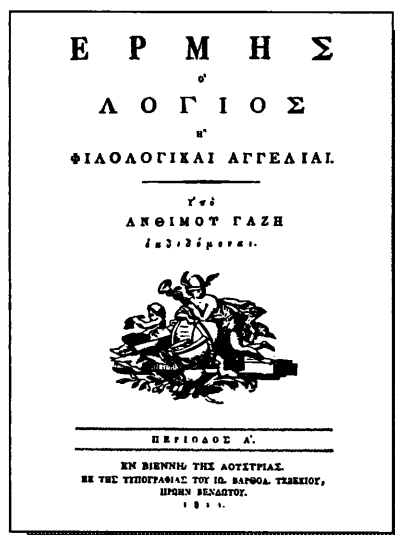
Θεσσαλονίκη 27/11/1997

ΑΘΗΝΑ 1999

Ιατρικές δημοσιεύσεις στον “Ερμή το Λόγιο” (1811-1821)

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, ΣΠΥΡΟΣ ΜΑΡΚΕΤΟΣ
Από το Σπουδαστήριο Ιστορίας της Ιατρικής του Πανεπιστημίου Αθηνών

Το σημαντικότερο από τα προεπαναστατικά περιοδικά ήταν ο *Ερμής ο Λόγιος*, που κυκλοφόρησε το 1811 με υπεύθυνο αρχικά τον Άνθιμο Γαζή και συνεχίστηκε η έκδοσή του μέχρι την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης του 1821. Στις σελίδες του καταχωρίζονται και ιατρικά θέματα, επειδή, όπως σημειώνεται σέ τεύχος του 1817¹, δέν υπάρχουν ειδικά περιοδικά για να δημοσιεύονται τα ιατρικά θέματα, όπως στις άλλες χώρες. Τα ιατρικά θέματα που καταχωρίζονται στο περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος*, όπως έχει δείξει σχετική έρευνα, καλύπτουν το 10% των σελίδων του, με 55 ιατρικά άρθρα και 42 βιβλιοπαρουσιάσεις. Αξίζει να επισημανθεί το γεγονός ότι οι ιατρικές δημοσιεύσεις τεκμηριώνονται με τη σύγχρονη τότε επιστημονική ιατρική βιβλιογραφία². Η θεματογραφία

Εικόνα 1. Ο τίτλος εξωφύλλου του *Λογίου Ερμή*. Βιέννη 1811.

1. “Επειδή ακόμη δέν εφθάσαμεν εις τον βαθμόν εκείνον της παιδείας, καθ’ όν εμπορούμεν να έχωμεν εκάστης επιστήμης ιδίαν εφημερίδα, ως έχουσι τα σοφά της δυτικής Ευρώπης έθνη, αναγκαζόμεθα να εκδίδωμεν δια του *Λογίου Ερμή* πάν ό,τι ήθελε φέρει ωφέλειαν τινα εις το γένος”, *Ερμής ο Λόγιος*, 1817, σελ. 578. Παρόμοια γράφει και την επόμενη χρονιά “Επειδή μεταξύ των συνδρομητών του *Λογίου Ερμού* ευρίσκονται και Ιατροί και Φαρμακοπώλαι, δια τούτο εκδίδομεν πολλάκις και ιατρικάς διατριβάς, καθώς και τώρα. Αν δε το εκ τούτων διατριβών όφελος είναι πολύ μερικόν... δέν δυνάμεθα ακόμη νά έχωμεν εκάστης επιστήμης ιδίαν εφημερίδα, και την έλλειψιν ταύτην πρέπει ν’ αναπληρώνη προς το παρόν ο *Λόγιος Ερμής*”, *Ερμής ο Λόγιος* 1818, σελ. 469.
2. Δημ. Καραμπερόπουλου, *Η μεταφορά της επιστημονικής ιατρικής γνώσης μέσω των εντύπων ελληνικών βιβλίων κατά την εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού (1745-1821)*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1996, σελ. 142-146 και 154.

στον *Ερμή το Λόγιο* ταξινομείται στις οκτώ κατωτέρω ενότητες:

1. Θέματα ανατομίας και φυσιολογίας

α) Στον *Ερμή το Λόγιο* (1811 σ. 298-301) παρατίθενται οι σύγχρονες απόψεις της εποχής σχετικά με τη λειτουργία του σπληνός. Περιγράφεται και ένα σχετικό πείραμα του Άγγλου Everard Home (1756-1822) από την εργασία του “On the structure and uses of the spleen”, που είχε δημοσιευθεί στο περιοδικό *Philosophical Transactions*, του 1808.

β) “Περί της Ζωϊκής θέρμης και αναπνοής” είναι το θέμα άρθρου στον *Ερμή το Λόγιο* του 1816, (σ. 82-87) που αναδημοσιεύεται σέ περὶληψη από τα “Χρονικά της Φυσικής του Γιλβέρτ” (*Gilbert's Annales des physik*). Καταχωρίζονται οι πρόσφατες απόψεις για τη δημιουργία της θερμοότητας εντός του οργανισμού από την ένωση του οξυγόνου με το αίμα.

γ) Δημοσιεύεται άρθρο (1820, σελ. 532-554) με τίτλο “Φυσική εξήγησις της εις το ζωϊκό σώμα κυκλοφορίας του αίματος και των δυνάμεων δια των οποίων γίνεται η κυκλοφορία”, όπου περιέχονται οι σύγχρονες τότε γνώσεις. Γίνεται περιγραφή της καρδιάς και των αγγείων και εξήγηση της φυσιολογικής λειτουργίας τους, παραθέτοντας και βιβλιογραφικές παραπομπές όπως ενδεικτικά σημειώνουμε το βιβλίο του C. H. Parry (1755-1822) *An experimental inquiry into the nature, cause and varieties of the arterial pulse and into certain other properties of the large arteries in animals with warm blood*, London 1816, την Φυσιολογία του G. Prochaska (1749-1820), *Institutionum Physiologiae Humanae*, 1810, την τέταρτη έκδοση της *Φυσιολογίας* του G. Fr. Hildenbandt (1764-1816).

Το άρθρο αυτό του *Λογίου Ερμή* μπορεί

να θεωρηθεί ως η πληρέστερη παρουσίαση στα ελληνικά της ανατομίας και φυσιολογίας της καρδιάς κατά την εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.

δ) Στον *Ερμή το Λόγιο* του 1817 (σ. 325-333, 381-389) δημοσιεύεται ένα άρθρο του Δημητρίου Νίτζου, από το Παρίσι, με τίτλο “Γνώθι σ’ αυτόν. Φυσική ιστορία του ανθρώπου”. Γίνεται αναφορά στο αντικείμενο της ανατομίας και των μερών της “αγγειολογίας”, “σπλαχνολογίας”, “νευρολογίας”, “οστεολογίας”, “συνδεσμολογίας”, καθώς επίσης της “φυσιολογίας” και της “παθολογικής φυσιολογίας”. Καταχωρίζονται τα οστά του ανθρώπινου σκελετού, που σε μερικά παρατίθεται και η γαλλική ονομασία τους. Πρωτοπαρουσιάζονται οι όροι “σπλαχνολογία” και “παθολογική φυσιολογία”.

2. Θέματα για το δαμαλισμό και την ανατροφή του βρέφους

Για τον δαμαλισμό, που από τον Ed. Jenner (1749-1823) λίγα χρόνια πλιό πριν, στα 1798, είχε παρουσιασθεί ως μέθοδος πρόληψης για την ευλογιά, δημοσιεύεται άρθρο από τον ιατρό Άγγελο Μελισσηνό, στον *Ερμή το Λόγιο* (1812, σελ. 196-203) όπου αναφέρονται τα καλά αποτελέσματα της “Αγελαδινής ευλογιάς”, όπως αποκαλεί τον εμβολιασμό του δαμαλισμού. Μεταξύ των άλλων περιγράφει τον τρόπο του εμβολιασμού και τις εκδηλώσεις του, τοπικές και γενικές. Παρατηρεί ότι ο δαμαλισμός από το 1800 άρχισε να εφαρμόζεται στην Ιταλία και μέσα σε τέσσερα χρόνια εμβολιάσθηκαν τέσσερα εκατομμύρια παιδιά³.

Για την “Ανατροφή των παιδων”⁴ δημοσιεύονται, σε σαράντα σελίδες, δύο εργασίες του Π. Ηπήτη, (1816, σελ. 279-291 και 1817,

3. Ωστόσο, στα 1806, είχε εκδοθεί στα ελληνικά βιβλίο με τίτλο *Παραινετική διδασκαλία περί της χρήσεως της δαμαλίδος*, όπου υποστήριζε την εφαρμογή της νέας μεθόδου του δαμαλισμού, παραθέτοντας, μάλιστα, και στατιστικό πίνακα με την μείωση του αριθμού θανάτων από την ευλογιά.

4. Αναλυτικότερα βλ. Δημ. Καραμπερόπουλου, “Οδηγίες περί θηλασμού στον ‘Ερμή το Λόγιο’ του 1816 και 1817”, *Δελτ Α΄ Παιδιατρ Κλιν Πανεπ Αθηνών* 44, 1997, 209-213.

533-547, 569-578). Μάλιστα, οι εκδότες του *Λογίου Ερμή* σε υποσημείωση παρατηρούν ότι “αναγκαζόμεθα να εκδίδωμεν δια του *Λογίου Ερμή* πάν ό,τι ήθελε φέρει ωφέλειαν τινα εις το γένος, οίον είναι αι περί φυσικής ανατροφής διατριβαί, αι οποίαι, αν δεν αποβλέπωσι εις όλον το γένος επίσης, αποβλέπουσιν όμως εις τους γονείς, εκ των οποίων της καλής των παιδων ανατροφής προσμένει την ευτυχίαν της η ερχομένη γενεά”, (1817, σελ. 578). Ο Ηπήτης δίδει τις σύγχρονες απόψεις για την ανάρωση του νεογνού και του βρέφους, τονίζοντας τη σημασία του μητρικού θηλασμού, μιά και είχε αρχίσει η αντικατάσταση του μητρικού θηλασμού με το γάλα αγελάδος. Τονίζει πως “η φυσική τροφή του νεογεννηθέντος είναι το μητρικό γάλα” και ακόμη “μήτε των ζώων, μήτε της βυζιάστρας το γάλα δύναται να εκπληρώση ακριβώς την έλλειψιν του μητρικού”. Γράφει για τη συχνότητα του θηλασμού, τη διάρκεια, για την ποιότητα του μητρικού γάλατος, για τους κινδύνους της μητέρας από την αποφυγή του θηλασμού, για τον απογαλακτισμό, τις περιπτώσεις όπου απαγορεύεται ο θηλασμός, ακόμη δίνει οδηγίες για τη μικτή διατροφή. Τα κείμενα αυτά του Ηπήτη θα πρέπει να αποτελούν, στα ελληνικά, τα πρώτα “*Παιδιατρικά κείμενα*” της περιόδου του Νεοελληνικού Διαφωτισμού⁵.

3. Θέματα σχετικά με την Ιστορία της Ιατρικής

Καταχωρίζονται τρία άρθρα σχετικά με την Ιστορία της Ιατρικής. Ο ιατρός Α. Αρσάκης (1792-1874) σε συνέχειες δημοσιεύει ένα άρθρο με τίτλο “Εκθεσις συνοπτική της ιατρικής ιστορίας”⁶. Σ’ αυτό το άρθρο γίνεται αναφορά στην ιατρική των αρχαίων λαών. Ο

ιατρός Αθανάσιος Πολίτης⁷ μεταφράζει κείμενο του Kurt Sprengel, (1766-1833) ενώ ο Δημ. Νίτζου μεταφράζει άρθρο του Γάλλου “περιφήμου Virey” (Julien Joseph Virey, 1776-1847) από το *Λεξικό των Ιατρικών Επιστημών*, πού φέρει τον τίτλο “Περί Σχολείων της Ιατρικής και των εν αυτοίς διαλαμπάντων διδασκάλων και των αιρέσεων”, σε τριάντα σελίδες⁸.

4. Θέματα για την άσκηση των ιατρών και την ηθική φιλοσοφία τους

Δημοσιεύεται (*Ερμής ο Λόγιος*, 1812, σελ. 289-301) σε περιλήψη, από τα ιταλικά, μελέτη του ιατρού Λεονάρδου Βορδόνη (1748-1813) σχετικά με την κατανομή των ιατρών σε κάθε επαρχία, σύμφωνα με τον πληθυσμό, και τη νοσοκομειακή στελέχωση της κάθε περιοχής. Η μελέτη του Βορδόνη είχε δημοσιευθεί στα Ιταλικά στα 1808.

Επίσης, καταχωρίζεται (*Ερμής ο Λόγιος*, 1820, σελ. 631-644) άρθρο από το *Λεξικό των Ιατρικών Επιστημών* με τίτλο “Ιατρική φιλοσοφία-ηθική φιλοσοφία του ιατρού”. Σημειώνεται μεταξύ των άλλων ότι “ο ιατρός τότε είναι και λέγεται φιλόσοφος, ότε οδηγούμενος πάντοτε από τον ορθόν λόγον και την ακριβή κρίσιν διακρίνει την πλάνην από την αλήθειαν και σπουδάζει και εξασκεί την τέχνην του με όλην την δυνατήν επιμέλειαν ... κινεί φρικτόν πόλεμον κατά των σφαλερών φρονημάτων της εποχής του... νομίζει όμως χρέος του απαραίτητον το να κοινώσει με τα συγγραμμάτα του τους καρπούς των κόπων και να τους καθυποβάλη εις το κριτήριο των μεταγενεστέρων”. Αναφέρεται στη φιλοσοφική μέθοδο του Ιπποκράτους, του Αρεταίου του Γαληνού και των ιπποκρατιστών ιατρών Guil. De Baillou (1538-1616), Th. Sydenham

5. Δημ. Καραμπερόπουλου, *Η μεταφορά της επιστημονικής ιατρικής γνώσης...* ό.π., σελ. 149.

6. *Ερμής ο Λόγιος*, 1813, σελ. 123-129, 181-189, 197-202, 240-243.

7. *Ερμής ο Λόγιος*, 1817, σελ. 33-36.

8. *Ερμής ο Λόγιος*, 1817, σελ. 608-638.

(1624-1689) και Giorgio Baglivi (1668-1707).

Σχετικά με την ηθική φιλοσοφία του ιατρού σημειώνεται πώς “ο ιατρός εις τα ήθη του, εις τās με τους ασθενείς σχέσεις του, εις την χρήσιν των διαφόρων ιατρικών μέσων, και εις άλλας τοιαύτας περιστάσεις, πρέπει να φανή υψηλός κατά τας αρχάς της τέχνης του, εις την ευκοσμίαν και εις την χρησιμοθήειαν του τιμίου ανθρώπου”. Μάλιστα παρατίθεται μέρος από τον *Όρκο* του Ιπποκράτους.

5. Θέματα για το μεσμερισμό ή ζωϊκό μαγνητισμό

Οι Έλληνες ιατροί και γενικά οι λόγιοι ήταν ενήμεροι σχετικά με το μεσμερισμό (Anton Mesmer, 1734-1815) ή ζωϊκό μαγνητισμό⁹, γι’ αυτό και δημοσιεύονται κατά την τριετία 1818-1820 ανάλογα άρθρα καθώς και επιστολές υπερασπίζοντας τη νέα τότε μέθοδο ή εκφράζοντας την αντίθεσή τους. Τα άρθρα κατά κανόνα είναι μεταφρασμένα από ευρωπαϊκά επιστημονικά περιοδικά, *Real Encyclopedie*, τα *Αρχεία του Ζωϊκού Μαγνητισμού* και περιέχουν πλούσια σύγχρονη βιβλιογραφία. Αξίζει να αναφερθεί ότι ο Α. Πολυζωΐδης, ο οποίος είχε δημοσιεύσει στον *Ερμή το Λόγιο* το πρώτο άρθρο περί του Ζωϊκού Μαγνητισμού, παρατηρεί, για την αξιοπιστία και την επιστημονικότητα της νέας θεραπευτικής μεθόδου, πως ο χρόνος “θέλει δείξει φρούδα και κενά ταύτα πάντα ή σωτήρια και χρήσιμα για το ανθρώπινο γένος”.

6. Διάφορα ιατρικά θέματα

Δημοσιεύονται, επίσης, άρθρα ιατρικής ό-πως:

α) “Περί μεγαλοφυΐας”, (1818, σελ. 136-

142, 188-193, 223-232, 313-319, 440-443) από το *Λεξικό των τεχνών και επιστημών της Ιατρικής* του Παρισιού, μεταφρασμένο από τον Ιώσηπο Δούκα (1795-1831)¹⁰, όπου μάλιστα αναφέρεται και στην ανατομική κατασκευή του εγκεφάλου.

β) “Περί φαρμακίας”, δηλ. φαρμακευτικής, (1818, 469-488) του Δημ. Νίτζου, απαντώντας σε ερώτημα των αδελφών του φαρμακοποιών στα Ιωάννινα για το “ποία είναι η ενεστώσα κατάσταση της Φαρμακίας εις τους Παρισίους”. Σημειώνει ότι “εσύναξε” μεγάλο μέρος “από το σύγγραμμα του πολυμαθέστατου” Γάλλου J. J. Virey (1776-1847), δημοσιεύει ακόμη την ιστορία της Φαρμακευτικής και τους κλάδους της. Μάλιστα, καταγράφεται για πρώτη φορά και ο όρος “συσταλτικότητα”¹¹.

Ωστόσο, ο Δ. Νίτζου, στο ερώτημα των αδελφών του αν θα πρέπει να στείλουν με έξοδά τους νέον να σπουδάσει την Φαρμακευτική επιστήμη στην Ευρώπη και “η καρποφορία ανάλογος των εξόδων”, απαριθμεί τα οφέλη: θα αποκτηθεί η επιστημονική γνώση σε λίγο χρονικό διάστημα και με λίγα έξοδα, τα φάρμακα “θέλουν σας κοστίσει ασυγκρίτως ευθυνότερα, όταν μάητε να τα κατασκευάζετε μόνοι σας και πιστώτερα δια την υγείαν της ασθενούσης ανθρωπότητας, το οποίον είναι το κυριώτερον” και επιπλέον “θέλετε έχει την δόξαν να νομισθήτε οι Κάδμοι της κατα την Ελλάδα Φαρμακίας” - διότι θα τους μιμηθούν και άλλοι ομογενείς, που “θέλουν τελειοποίησιν τας αναλόγους τέχνας των στέλλοντες και αυτοί εις Ευρώπην νέους”.

γ) “Περί του Βροουνιακού συστήματος”, (1811, 91-95, 113-118) δημοσιεύεται άρθρο α-

9. Βλ. Θανάση Καράβατου, “Ερμής ο Λόγιος”: ένα βήμα διαλόγου γιά τή μετακένωση του ζωϊκου μαγνητισμού-μεσμερισμού”, *Τα Ιστορικά*, τεύχος 23, Δεκέμβριος 1995, σελ. 299-316.

10. Για τον εκ Σάμου Ιώσηπο Μ. Δούκα, που είχε σπουδάσει ιατρική στο Παρίσι, βλ. Μανόλη Βουρλιώτη, “Ιώσηπος Μανουήλ Δούκας (1795-1831)”, *Σαμιακή Επιθεώρηση*, τόμ. 10, 1990, σελ. 109-116.

11. Βλ. Στεφ. Κουμανούδη, *Συναγωγή νέων λέξεων*, Αθήνα 1900, επανέκδοση επιστασία Κ. Θ. Δημαρά, Αθήνα 1980, σελ. 968, όπου όμως μνημονεύται σε μεταγενέστερο σύγγραμμα του 1849.

πό τον ιατρό Ι. Ασάνη, που αναφέρεται στο ιατρικό σύστημα του Άγγλου ιατρού John Brown (1735-1788), σύμφωνα με το οποίο η “μηχανή του ανθρωπίνου σώματος” έχει μια ιδιότητα την “διεγερσιμότητα” επι της οποίας επενεργούν οι εξωτερικές δυνάμεις και από την ισορροπία αυτών εξαρτάται η υγεία, ενώ από την ανισορροπία η νόσος. Ο όρος “διεγερσιμότης” που χρησιμοποιήθηκε από τον Ασάνη εισάγεται έκτοτε στην ελληνική γλώσσα¹².

Διάφορες ιατρικές πληροφορίες

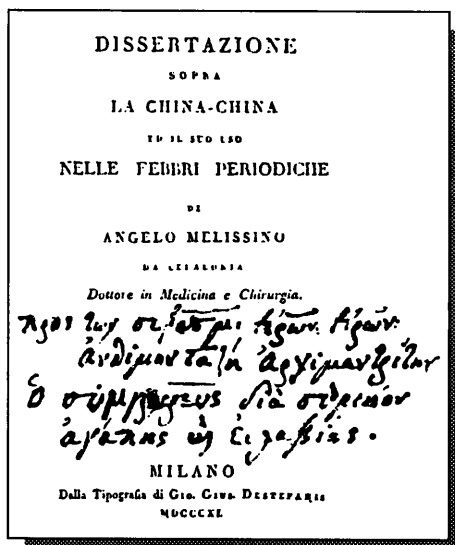
Καταχωρίζονται ακόμη και διάφορες ιατρικές πληροφορίες, που δημοσιεύονται σέ σύγχρονα ευρωπαϊκά έντυπα, όπως η αναγγελία νέου φαρμάκου από τό χόρτο Galium Aparigine για το “φθοροποιόν πάθος καρκίνου λεγομένον” (*Ερμηής ο Λόγιος*, 1814, σελ. 74), για τον βόρακα ως τοπικό φάρμακο για τα “καρκινώδη έλκη” και τη θεραπεία των “χοιραδικών οιδημάτων”. Για τη γέννηση παιδιού με συγγενείς ανωμαλίες, περίπτωση με συνένωση δύο παιδιών κατά την οσφυϊκή μοίρα της σπονδυλικής στήλης (1818, σελ. 118) και ακέφαλου παιδιού ή χωρίς νεύρα (1821, σελ. 141-142). Για το ελαιόλαδο ως προφυλακτικό κατά της πανώλης, (1820, σελ. 180) από δημοσίευμα της *Gazette de Santé*, 12 Νοεμβρίου 1819, για τη νόθευση των καθετήρων της ουροδόχου κύστεως με αποτέλεσμα την θραύση τους εντός της κύστεως και την χειρουργική αφαίρεση των τεμαχίων του καθετήρος (1820, 451), θεραπεία της κωφότητος και της αλαλίας με διάτρηση του τυμπανικού υμένους στον ακουστικό πόρο (1821, σελ. 141) και τέλος για την Belladonna ως προφυλακτικό φαρμάκου κατά της “σκαρλατίνας”, της οστρακιάς, όπως αναφέρεται από τον ιατρό της Λειψίας S. C. F. Hahnemann, (1755-1843) και επιβεβαιώθηκε από τον ιατρό C. W. Hufeland (1762-1836), σημειώνοντας πως στη Γαλλία γίνονται πειράματα για την επιβεβαί-

ωση της δοξασίας αυτής.

7. Βιβλιοκρισίες και βιβλιοπαρουσιάσεις ιατρικών βιβλίων

Παρουσιάζονται πολλά σύγχρονα ιατρικά βιβλία και περιοδικά προς ενημέρωση των Ελλήνων αναγνωστών. Ενδεικτικά αναφέρονται τα ακόλουθα:

Ο εκ Κεφαλληνίας ιατρός Άγγελος Μελισσηνός έστειλε με αφιέρωση στον διευθυντή του *Λογίου Ερμηή*, τον Άνθιμο Γαζή, το βιβλίο του περί *Κίνας-Κίνας*, που είχε εκδώσει στα ιταλικά, με τίτλο *Dissertazione sopra la china-china ed il uso Nelle Febri periodiche di Angello Melissino da Cefallonia dottore in Medicina e Chirurgia, Milano 1811*. Ο Άνθιμος Γαζής την επομένη χρονιά παρουσιάζει στον *Ερμηή το Λόγιο* (1812, σελ. 195-196) αναλυτικά τα κεφάλαια του βιβλίου του Μελισσηνού. Καταχωρίζουμε τον τίτλο του βιβλίου με την

Εικόνα 2. Ο τίτλος του βιβλίου για την Κίνα-Κίνα και η ιδιόχειρος αφιέρωση του συγγραφέως Αγγέλου Μελισσηνού προς τον Άνθιμο Γαζή.

12. Βλ. Στεφ. Κουμανούδη, ό. π., σελ. 288.

ιδιοχείρη αφιέρωση, που τώρα βρίσκεται στη Βιβλιοθήκη Μηλεών Πηλίου¹³.

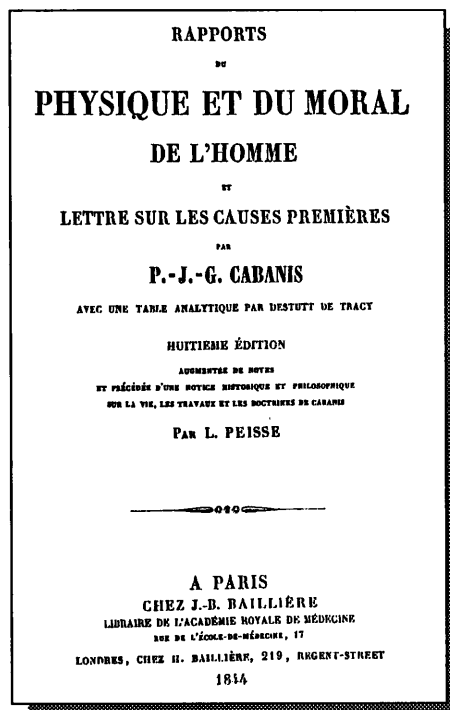
Επίσης, γίνεται η παρουσίαση (1821, σελ. 284-285) του περιοδικού της *Πειραματικής Φυσιολογίας* (*Journal de physiologie expérimentale*) του G. Magendie (1783-1855)¹⁴, διδασκάλου του μεγάλου φυσιολόγου Claude Bernard (1813-1878)¹⁵. Τονίζεται στον *Ερμή το Λόγιο* ότι “ο κύριος Magendie, όστις διδάσκει προ δεκαπέντε χρόνων ταύτην την επιστήμην (την Πειραματικήν Φυσιολογίαν) απεφάσισε να μη την χωρίση από την πρακτικήν της ιατρικής, διότι την θεωρεί ως τον καλύτερον οδηγόν εις την θεραπείαν πολλοτάτων νόσων. Και δια τούτο νομίζει επωφελέστατον το να δημοσιεύση έν περιοδικόν σύγγραμμα, σκοπόν έχον να περιέχη όσα πράγματα εμπορούν φυσικά να διαχύσωσι φώς εις την ιστορίαν του υγιούς ή ασθενούς ανθρώπου”. Και καταλήγει πως “χρεωστούμεν να συστήσωμεν και εις τους ιδικούς μας ιατρούς” το περιοδικό αυτό για να είναι ενημερωμένοι στις πρόσφατες γνώσεις της Φυσιολογίας, η οποία στηρίζεται, όπως γράφει, στην παρατήρηση και το πείραμα.

Ο ιατρός Ιωάννης Ραστής σέ πέντε σελίδες παρουσιάζει (1816, 234-238) το γαλλικό Λεξικό των Ιατρικών Επιστημών (*Dictionnaire des sciences Médicales par une société des Médecins et Chirurgiens*, Paris 1812), τονίζοντας πως το λεξικό σχηματίζει μίαν “ιατρικήν βιβλιοθήκην”, διότι, όπως υποστηρίζει, “δίδει εντελείς και εκτεταμένους γνώσεις παντός είδους”, γι’ αυτό και συνιστά “να αποκτήσωσι τούτο το αξιόλογον σύγγραμμα”.

Παρουσιάζεται (1818, σελ. 425) ακόμη το βιβλίο του Ισπανού ιατρού Ορφίλα, (M. J. B.

Orfila, 1787-1853) *Στοιχεία Ιατρικής Χημείας* (*Éléments de Chimie Médicale*), που τότε είχε εκδοθεί στο Παρίσι, σημειώνοντας πως “το βιβλίον επαινέθη από πολλούς” και παραθέτοντας σχετικό κριτικό κείμενο από το *Journal de Pharmacie et des Sciences accessoires*.

Ακόμη, γίνεται αναφορά (1818, 429) στο βιβλίο του Jean-Georges Cabanis (1757-1808), *Rapports du physique et du moral de l' homme*, τρίτη έκδοση του 1815¹⁶, με την παρατήρηση πως “Το περίφημον και μόνον εις τό είδος

Εικόνα 3. Ο τίτλος εξωφύλλου του βιβλίου του Cabanis από την όγδοη έκδοση του 1844.

13. Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλου, “Περί Ανθίμου Γαζή και Άγγελου Μελισσηνού”, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 32, 1997, σελ. 167-171.

14. Βλ. Σπ. Μαρκέτου, *Εικονογραφημένη Ιστορία της Ιατρικής*, τρίτη έκδοση, 1996, σελ. 297.

15. Βλ. Σπύρου Μαρκέτου, *Claude Bernard, το έργο του και η εποχή μας*, τρίτη έκδοση, Αθήνα 1991.

16. Το βιβλίο είχε και όγδοη επανέκδοση, στα 1844, με εισαγωγικό κείμενο για τη ζωή και το έργο του G. Cabanis, στοιχείο που δείχνει τη απήχηση του βιβλίου, που αντίτυπο της έκδοσης αυτής βρίσκεται στην προσωπική μας βιβλιοθήκη.

του φυσιο-ψυχολογικόν σύγγραμμα του Cabanis εις κάθε ειδήμονα της ανατομίας και φυσιολογίας του ανθρώπου, αν όχι και των λοιπών θεωρητικών της ιατρικής μαθημάτων” είναι ωφελιμώτατον.

Ο ιατρός Νικόλαος Πίκκολος (1792-1865) παρουσιάζει το βιβλίο *Σαινθιλλαίρου, Φιλοσοφική ανατομική*, (Geoffrey-Saint-Hilaire, *Philosophie Anatomique*) όπου για πρώτη φορά καταχωρίζεται και ο όρος “βιωσιμότης” αποδίδοντας τον γαλλικό όρο “viabilité”. Επίσης, καταγράφονται οι όροι “σπονδυλώδης στήλη” για το “colonné vertebrale”, ενώ οι πυρήνες οστεώσεως αναφέρονται ως “σημεία κοκκαλώσεως” (les noyaux osseux) (*Ερμής ο Λόγιος* 1819, σελ. 585-594, 721-730).

Στην Ιατρική Βιβλιογραφία που δημοσιεύει ο *Ερμής ο Λόγιος* (1821, σελ. 283-286) καταχωρίζονται οι τίτλοι βιβλίων με τα σχετικά κριτικά κείμενά τους όπως:

α) Για την μετάφραση στα γαλλικά του αξιόλογου αγγλικού βιβλίου για τις παθήσεις του δέρματος του Thomas Bateman (1778-1821), *Abrégé pratique des maladies de la peau*, γράφει ότι “φαίνεται άξιον αναγνώσεως και μελετήσεως” και πως το γαλλικό βιβλίο για τις παθήσεις του δέρματος του Jean-Louis Alibert (1768-1837) είναι ακριβό για το βάλαντιο των φοιτητών.

β) Παρουσιάζεται ακόμη το θεμελιώδες βιβλίο της Παθολογικής Ανατομικής του Μοργκάνι (Giovanni Battista Morgagni, 1682-1771) *Περί εντοπίσεως και αιτιών των νόσων εξ ανατομικών ερευνών* (*De Sedibus et causis morborum per anatomen indagatis*), που είχε πρωτοεκδοθεί στά 1761, και ήταν πλέον δυσεύρετο. Χαρακτηριστικά σημειώνεται ότι “Το από τους ιατρούς τιμώμενον τούτο σύγ-

γραμμα κατεστάθη σπάνιον, δια τούτο και με ηδονήν θέλει μάθει καθείς, ότι δύο πεπαιδευμένοι διδάσκαλοι του σχολείου της ιατρικής των Παρισίων επεχείρησαν να εκδώσουν νέαν έκδοσιν αυτού, της οποίας και ο β’ τόμος εδημοσιεύθη πρό ολίγου”. Ας σημειωθεί ότι το βιβλίο εκδόθηκε σε οκτώ τόμους κατά το 1820-22 και ήδη ο *Ερμής ο Λόγιος* ενημερώνει τους Έλληνες αναγνώστες του για την πρόσφατη σημαντική επανέκδοση. Μάλιστα, σημειώνεται ότι το σημαντικό αυτό βιβλίο μεταφράσθηκε και στα γαλλικά και προσφέρεται στους συνδρομητές του *Λογίου Ερμή* στη τιμή των 6 φράγγων.

Ακόμη, στις σελίδες του *Λογίου Ερμή* παρουσιάζονται τα ελληνικά ιατρικά βιβλία όπως του Αναστασίου Γεωργιάδου, *Ιατροφιλοσοφική ανθρωπολογία*, 1810, του Π. Ηπήτη *Λοιμολογία*, 1816, του Αδαμαντίου Κοραή, *Ιπποκράτους Το περί αέρων, υδάτων και τόπων, δεύτερον εκδοθέν μετα της γαλλικής μεταφράσεως*, Παρίσι 1816. Καταχωρίζονται επίσης τα βιβλία του Κων. Μιχαήλ, *Διαιτητική*, Βιέννη 1794, και *Εγχειρίδιον του εν ιατροίς σοφωτάτου Τισσότου Διαλαμβάνον περι της των πεπαιδευμένων τε και άλλων ανθρώπων υγείας*, Βιέννη 1785, του Γεωργίου Ζαβίρα, *Ονοματολογία βοτανική τετραγλωττος*, Πέστη 1787, του Γεωργίου Βεντότη, *Νουθεσίαι εις τον λαόν*, Βενετία 1780, και *Αυνανισμού επιτομή*, Βενετία 1777.

Δημοσιεύονται (1812, σελ. 337-339) οι τίτλοι των ιατρικών βιβλίων του Έλληνα Καθηγητού της Ιατρικής της Πάδοβας Αγγέλου Δελλαδέτζιμα (1752-1825)¹⁷, όπως *Περί Διαφόρων φαρμάκων* 1784, *Δύο λόγοι Περί ιατρικής Ύλης* 1789, *Μερική παθολογία*, μετάφρασις από τα αγγλικά το έργο του του Κούλ-

17. Βλ. Ανθίμου Μαζαράκη, *Βιογραφία των ενδόξων ανδρών της νήσου Κεφαλληνία*, Εν Βενετία 1843, σελ. 234-270. Ηλία Τσιτσέλη, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα. Συμβολαί εις την Ιστορίαν και Λαογραφίαν της νήσου Κεφαλληνίας*, Εν Αθήνας 1904, σελ. 93-101. Σπ. Ν. Αρδαβάνη-Λυμπεράτου, *Επτανήσιοι ιατροί διακριθέντες εις την πολιτική και τα γράμματα*, Κέρκυρα 1938, σελ. 25-26.

λεν (William Cullen, 171-1790) *Ιατρική ύλη*”, 1794, *Επιτομή υγιεινής, Παρατηρήσεις εις τους αφορισμούς του Ιπποκράτους κ.ά.*

Επίσης, καταχωρίζονται βιβλιογραφικοί κατάλογοι, οι οποίοι περιέχουν και ιατρικά βιβλία, όπως στόν κατάλογο, (1821, σελ. 229-230) με τίτλο *Βιβλία νεώτατα*, όπου σημειώνονται τα εξής:

- Εξεδόθη η ογδόη έκδ. της Φυσιολογίας του Richerand¹⁸ του οποίου ‘αναμένεται’ εντός ολίγου και του της Χειρουργίας η ε’ εκδ.

- Εξακολουθείται η έκδοση του επισήμου συγγράμματος του Morgani, *De Sedibus et causis morborum*, παρά του Chaussies ομοίως η μετάφρασις εις το γαλλικόν του αυτού συγγραφέως.

- Μετεφράσθη εις το γαλλικόν και η *Επιτομή* του P. Frank¹⁹.

- Προς το παρόν εκδίδονται και άλλα πολύ περιεργα βιβλία και άξια σπουδής. *Recherches anatomico-pathologiques sur l'encephale et ses dépenances*, par Lallemand (1820).

- Κατ’ αυτάς εκβαίνει από τα πιεστήρια

και νέον ονομαστικόν όλων των ιατρικών επιστημών υπό Beclard, Clocquet και Orfila. Εκδίδεται τώρα και εφημερίς της πειραματικής φυσιολογίας παρά του Magendie.

- Ο Broussais²⁰ ετοιμάζει φυσιολογίαν παθολογικήν.

- Ο Blainville²¹ συγκριτικήν ανατομίαν.

- Ο Beclard²² γενικήν ανατομίαν.

- Ο Clocquet²³ της ανατομίας του, μιας των καλλιτέρων όσον δια τας περιγραφάς.

- Ετελείωσε και η γαλλική μετάφρασις της παρά του Sprengel κλασσικής ιστορίας της ιατρικής.

8. Παραπομπές άρθρων του Λογίου Ερμή σε ιατρικά βιβλία

Στά ιατρικά θέματα του *Λογίου Ερμή* παρατίθενται πολλές παραπομπές σε ιατρικά βιβλία, τα οποία, κατά κανόνα, είναι συγχρόνων και διαπρεπών ιατρών. Η παράθεση αυτών των παραπομπών δείχνει το επίπεδο ενημέρωσης των Ελλήνων συγγραφέων στα ιατρικά θέματα της εποχής. Οι παραπομπές κατανέμονται:

18. Η τέταρτη έκδοση του Balth. Anth. Richerand, *Nouveaux éléments de physiologie...* 1807, βρίσκεται στή Βιβλιοθήκη Μηλεών, σταλθείσα ίσως από τον Ανθ. Γαζή. Επίσης και η δεύτερη έκδοση του βιβλίου του *Nosographie chirurgie... tome quatrième...* 1808.

19. Ο τίτλος του βιβλίου στα λατινικά είναι Johann-Peter Frank (1745-1821), *De Curandis hominum morbis epitome*, Liber V, Mannheim 1794.

20. F.-J.-V. Broussais (1772-1838), Γάλλος πολυγραφώτατος ιατρός, εισηγητής ιατρικού θεραπευτικού συστήματος. Για το σύστημά του ο Αλέξανδρος Βογορίδης σε επιστολή, από το Παρίσι, 3 Απριλίου 1820, προς τον Ιγνάτιο από Άρτης, στην Πίζα, γράφει για το σύγγραμμα *Περί χρονικών φλογώσεων* και το *Critique de la doctrine médicale*, όπου αναφέρει ότι “εις τούτο εκθέτει τας αρχάς του συστήματός του, αφού αναίρει όλα και ιδού εις τι συνίσταται το ιδικόν του”. Στη συνέχεια, εκθέτει το σύστημα του Broussais. Βλ. Κ. Θ. Δημαρά, *Νεοελληνική επιστολογραφία*, Βασική Βιβλιοθήκη, αρ. 43, Αθήναι (χ.χ.), αρ. επιστολής 116, σελ. 140-141.

21. H.-M. Blainville (1777-1850)

22. Pierre-Augustin Beclard (1785-1825)

23. Jules-Germain Clocquet (1790-1883), καθηγητής της Κλινικής Χειρουργικής. Ο τίτλος της ανατομίας του είναι *Anatomie de l'Homme*, που άρχισε να εκδίδεται το 1821 και συμπληρώθηκε σε 5 τόμους το 1831. Η αναφορά αυτή δείχνει το πόσο γρήγορα γινότανε η ενημέρωση του ελληνικού αναγνωστικού κοινού για τις νέες εκδόσεις.

1. Σε βιβλία Ανατομίας - Φυσιολογίας.
- S. T. von Soemmerring²⁴ (1755-1830), tom. VI, page 140.
  - Fattori, *La sua Guida allo studio della anatomia umana*, Pavia 1807, τόμ. α, σελ. 272²⁵.
  - Everand Home, (1756-1822), *On the Structure, and Use of the Spleen, Philosophical Transaction*, 1808²⁶.
  - Giacomo Tomassini, (1768-1846), *Physiologia e Patologia*²⁷.
  - Π. Βονδιόλη, (1768-1808), *Περί της ποσότητος των χιτώνων των ορχιδίων*²⁸.
  - Καλδάνης, (Leopoldo Caldani, 1776-1836), *Περί του κοινού εσωτερικού χιτώνος του ορχιδίου*²⁹.
  - G. Fr. Hildenbrandt, (1764-1816), *Φυσιολογία, Δ' εκδόση*³⁰.
  - Albrecht Haller, (1708-1777), *Μεγάλη Φυσιολογία*³¹.
  - G. Prochaska, (1749-1820), *Φυσιολογία, 1810, (Institutionum physiologiae humanae)*³².
  - Charles-Fr. Burdach, (1776-1847), *Φυσιολογία*³³.
  - Herm. Fr. Autenrieth, (1772-1835), *Φυσιολογία*³⁴.
  - M. Lenhossek, (1773-1840), *Φυσιολογία, 5 τόμοι, Physiologia medicinalis*³⁵,
  - Curt Spengel, (1766-1833), *Φυσιολογία*.
  - J. Cuvier, (1769-1832) *Ανατομικά μαθήματα*, μεταφρασμένα από τόν διάσημο ανατόμο Johan Friedrich Meckel (1781-1833).
2. Βιβλία περί του κυκλοφορικού συστήματος στις παραπομπές του *Λογίου Ερμή*.
- W. Harvey's (1578-1657) *Exercitatio anatomia de circulations sanguinia*, ed. Albini,

24. *Ερμής ο Λόγιος*, 1811, σελ. 298. Θα παραπέμπει στο εξάτομο έργο του ανατόμου S. T. von Soemmerring (1755-1830), που εκδόθηκε στα 1791-96 με τίτλο *Von Baue des menschlichen Körpers*, και στο οποίο παραπέμπει ο Άνθιμος Γαζής μεταφράζοντας το "Περί κατασκευής του ανθρώπινου σώματος" στο βιβλίο του *Γραμματική των φιλοσοφικών επιστημών*, Βιέννη 1799, τόμ. Β', σελ. 546. Βλ. F. Garrison, *An Introduction to the History of Medicine*, 1961, σελ.333, Ανθ. Γαζή, *Γραμματική των φιλοσοφικών επιστημών*, Βιέννη 1799, τόμ. 2, σελ. 546.
25. *Ερμής ο Λόγιος*, 1811, σελ. 300.
26. Ό.π., 1811, σελ. 298.
27. Ό.π., 1812, σελ. 276 και 280.
28. Ό.π., 1813, α' σελ. 89. Για τον εκ Κερκύρας ιατρό και Καθηγητή της Ιατρικής Πέτρο Βονδιόλη (1768-1808), βλ. Σπυρ. Ν. Αρδαβάνη-Λυμπεράτου, "Επτανήσιοι ιατροί διακριθέντες εις την πολιτικήν και τα γράμματα, Κέρκυρα 1938, σελ.16-17, Λ. Βροκίνη, *Βιογραφικά σχέδια*, Κέρκυρα 1877, τεύχος ΑΔ', σελ. 253-269.
29. Ό.π., 1813, α' σελ. 89. Ο Leopoldo Caldani (1776-1836) ήταν καθηγητής της Ανατομίας και διάδοχος του Morgagni στην Πάδοβα. Υπογράφει το δίπλωμα της Ιατρικής, στα 1797, του Κήρυκος Χαϊρέτη. Βλ.. Κ. Σάθα, *Νεοελληνική Φιλολογία*, 1868, σελ.657-659.
30. *Ερμής ο Λόγιος*, 1820, σελ. 541.
31. Ό.π., 1811, σελ. 298, 1816, σελ. 237, 1820, σελ. 541. Είναι το κλασσικό έργο του Haller, *Element physiologie corporis humani*, 8 τόμοι, 1757-1766. Μάλιστα αναφέρεται και στην βιβλιογραφία του Αναστασίου Γεωργιάδου, *Αντιπανάκεια*, 1810, σελ. 539.
32. *Ερμής ο Λόγιος*, 1819, σελ. 924, 1820, σελ. 541, 542, 548.
Ο Geor. Prohanska (1749-1820) ήταν καθηγητής στην Πράγα το 1785 και στη Βιέννη το 1791. Βλ. F. Garrison, *An introduction...*, σελ. 326.
33. *Ερμής ο Λόγιος*, 1820, σελ. 541.
34. Ό.π., σελ. 548.
35. *Ερμής ο Λόγιος*, 1819, σελ. 924, 1820, σελ. 660. Αναφέρεται ότι ο M. Lenhossek (1773-1840) δίδαξε στην Πέστη.

1736³⁶.

- Caleb. Hillier. Parry, (1755-1822) *An experiential inquiry into the nature cause and varieties of the arterial pulse*. London 1816³⁷.

- Κρευσίγου (Kreysing, Kr. der Herrens), *Περί ασθeneιών της καρδιάς*³⁸.

- J. J. C. Le Gallois (1770-1814), *Expériences sur la principe de la vie notamment celui des mouvements du coeur et sur le siege de ce principe*. Paris 1812³⁹.

- Jean-Nicolas Corvisart (1755-1821), *Maladies du coeur*, 1806⁴⁰.

3. Διάφορα βιβλία ιατρικής στις παραπομπές του *Λογίου Ερμή*:

- C. W. Hufeland (1762-1836), *Μακροβιοτική (Makrobiotik)*⁴¹.

Μάλιστα, αναφέρεται στον *Ερμή το Λόγιο*, ότι μετεφράσθη εις όλες τας γλώσσας των Ευρωπαίων, ωσαύτως και εις την Ιταλικήν.

- Ph. Pinel, (1745-1826), *Φιλοσοφική νοσογραφία, (Nosographie Philosophique)*⁴².

- M. J. B. Orfila, (1787-1853), *Περί τοξικολογίας*⁴³.

- Georges La Faye, (1701-1781), *Éléments de la Chirurgie*⁴⁴.

- Βεικάροδ, (Mel. Ad. Weikard, 1742-1803), *Πρακτική ιατρική*⁴⁵.

- Ραζόρι, (Giovanni Razori, 1766-1837), *Ιστορία της επιδημίας της Γένονας*⁴⁶.

- Curt Sprengel, *Παθολογία*, 4η εκδοση⁴⁷.

- Κούλλεν (William Coullen, 1710-1790), *Ιατρική ύλη*⁴⁸. Αναγράφεται η πληροφορία ότι μεταφράσθηκε στα ιταλικά από τον καθηγητή στην Πάδοβα Άγγελο Δελλαδέτζιμα (1752-1825).

- Fr. Hoffman, (1660-1742), *Medicina rationalis systematica*, tom. 1, (1718)⁴⁹.

- Jean Gaspar Lavater, (1741-1801), *Φυσιognωμικά*⁵⁰.

36. *Ερμής ο Λόγιος*, 1820, σελ. 541.

37. *Ό.π.*, σελ. 539, 551.

38. *Ό.π.* 1820, 539.

39. *Ό.π.* 1820. σελ.546.

40. *Ερμής ο Λόγιος*, 1819, σελ. 594.

41. *Ερμής ο Λόγιος*, 1819, σελ. 927, καί 1820, σελ. 467. Το βιβλίο *Μακροβιοτική* εκδόθηκε το 1796. Για τον ιατρό C. W. Hufeland βλ. Ν. Κ. Λούρου, *Μακροζωία, πρωτοποριακές προσπάθειες*, Αθήνα 1971, σελ. 13-172. Επίσης, Ν. Κ. Λούρου, “Ο Γερμανός ιατρός CH. W. Hufeland και ο απελευθερωτικός αγών των Ελλήνων”, *Παρασός*, τόμ. 13, 1971, σελ. 319-333. Απο τον Αναστ. Γούδα μεταφράσθηκε στα ελληνικά, από γαλλική έκδοση, το βιβλίο του *Εγχειρίδιον πρακτικής παθολογίας*, Αθήνα 1846. Πρβλ. Δ. Γκίνη - Β. Μάξα, *Ελλην. Βιβλιογρ.*, αρ. 4484.

42. *Ό.π.*, 1811, σελ. 115, 1817, σελ.485.

43. *Ερμής ο Λόγιος*, 1818, σελ. 425, χαρακτηρίζοντάς το ως “περίφημον”. Ο J. B. Orfila (1787-1853), από την Μινόρκα ήταν χημικός και φαρμακολόγος, του οποίου τό *Εγχειρίδιον γενικής τοξικολογίας*, 1813-15 ήταν κλασσικό για τη μελέτη των αποτελεσμάτων των δηλητηρίων. Βλ. Art. Castiglioni, *Ιστορία της Ιατρικής*, ελληνική μετάφραση, 1961, τόμ. 2, σελ. 750.

44. *Ό.π.*, 1818, σελ. 150.

45. *Ερμής ο Λόγιος*, 1811, σελ. 115. Ας σημειωθεί ότι ο ιατρός Κων. Νοσήμαχος σε επιστολή του, 10 Δεκεμβρίου 1804, από την Λάρισα μνημονεύει συνταγή του Mel. Adam Weikard (1742-1803). Βλ. Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου, *Επιστολαί διαφόρων (1759-1824)*, εκδ. Γιάννη Αντωνιάδη, Αθήνα 1984, σελ. 120.

46. *Ερμής ο Λόγιος*, 1811, σελ. 94.

47. *Ό.π.*, 1820, σελ. 554. Την τρίτη έκδοση μνημονεύει ο Αναστάσιος Γεωργιάδης στην Βιβλιογραφία του, *Αντιπανάκεια*, 1810, σελ. 543.

48. *Ό.π.*, 1811, σελ. 93, 1812, σελ. 339.

49. *Ερμής ο Λόγιος* του 1813, σελ. 181.

50. *Ό.π.*, 1819, σελ. 67 καί 928.

- Μπουχάν, (Guillaume Buchan, 1729-1805), *Οικιακή ιατρική (La médecine domestique)*⁵¹.

- Θιέρριος (Francois Thierry, 1718-1792), *Observ. de physiq. et de Medec. en Espagne*⁵², Paris 1791, από όπου παρατίθεται και ένα κείμενο για τα επακόλουθα των *αφροδισιακών παθών*.

- Jonann Gaspar Spuzzhein, (1776-1832) *Observation sur la phraenologie*, 1818⁵³.

- J. G. H. Gonradi, *Grundriss der Pathologie*⁵⁴.

- Anton De Haen (1704-1776), *Ratiomedendi*, Viennae 1759⁵⁵.

- J. B. Lafond, *Ιατρική φιλοσοφία*⁵⁶.

Τελειώνοντας μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι στο κυριώτερο προεπαναστατικό περιοδικό, *Ερμής ο Λόγιος*, δημοσιεύονται άρθρα ανατομίας, φυσιολογίας και ποικίλες ιατρικές πληροφορίες, που συνοδεύονται, μάλιστα, από σύγχρονες βιβλιογραφικές παραπομπές, δείχνοντας έτσι το επίπεδο ενημέρωσης των Ελλήνων συγγραφέων του *Λογίου Ερμή*. Με τις ιατρικές δημοσιεύσεις στον *Ερμή το Λόγιο* μεταφέρονται στον ελληνικό χώρο οι σύγχρονες τότε επιστημονικές απόψεις συμβάλλοντας έτσι στο φωτισμού του Γένους σε θέματα ιατρικής και υγείας.

51. *Ερμής ο Λόγιος*, 1818, σελ. 524, όπου αναφέρεται ότι θα μεταφρασθεί στα ελληνικά από τον Πολυζώη Κοντό.

52. Ό.π., 1818, σελ. 189.

53. Ό.π., 1820, σελ. 413.

54. Ό.π., 1820, σελ. 554.

55. Ό.π., 1820, σελ. 566.

56. *Ερμής ο Λόγιος*. 1820, σελ. 632.